

De gouverneurs van de Nederlandse Antillen: taken, omgeving en profiel sinds 1815

Gert Oostindie

In de herfst van 2010, op de met gevoel voor symboliek gekozen datum 10/10/10, is het land de Nederlandse Antillen ontmanteld. Curaçao en Sint-Maarten verkregen op die datum, net als eerder al Aruba, de status van land binnen het Koninkrijk. Bonaire, Sint-Eustatius en Saba werden elk een openbaar lichaam, een status die nog het meest doet denken aan een overzeese gemeente van Nederland. De gouverneur van de Nederlandse Antillen, Frits Goedgedrag, heeft in dit proces op de achtergrond zijn rol gespeeld. Zo bevorderde hij ook dat zijn ambt kwam te vervallen. Voortaan zullen er immers in plaats van twee (voor de Nederlandse Antillen en Aruba) drie gouverneurs zijn, namelijk voor Aruba, voor Curaçao en voor Sint-Maarten. De nieuwe gouverneur van Curaçao is overigens, inderdaad, dezelfde Frits Goedgedrag.

Gouverneur Goedgedrag is hiermee de laatste van dertig mannen die het Koninkrijk en de eilanden dienden in het ambt van gouverneur van het land de Nederlandse Antillen. Dit boek biedt een biografisch overzicht van de opeenvolgende gouverneurs sinds de afkondiging van het Koninkrijk der Nederlanden in 1815, alsmede een kunsthistorische toelichting op de tevens opgenomen geschilderde portretgalerij. In deze inleiding worden de grote lijnen geschetst: van kolonialisme en Koninkrijksrelaties, van de Antilliaanse geschiedenis en vooral van de bevoegdheden en karakteristieken van de opeenvolgende gouverneurs.

Staatkundige ontwikkelingen: consequenties voor het ambt

Onder auspiciën van de in 1621 opgerichte West-Indische Compagnie (WIC) vestigde Nederland op vele plaatsen in de Amerika's nederzettingen. Potentieel zeer belangrijke koloniën in Brazilië (1630-1654) en Noord-Amerika (1609-1667) gingen vrij snel weer verloren. Uiteindelijk behield de Republiek der Verenigde Nederlanden Suriname, de drie naastgelegen koloniën Berbice, Demerara en Essequibo en de zes eilanden¹ die later de Nederlandse Antillen gingen heten. Voor elk van deze koloniale nederzettingen werd een eigen beheersstructuur gecreëerd. De eilanden vielen onder het exclusieve beheer van de WIC. De compagnie werd lokaal vertegenwoordigd door een 'directeur', die echter ook wel als gouverneur werd aangeduid. Deze directeur zetelde op Curaçao.

De WIC ging in 1792 failliet. Kort daarop braken er in Europa oorlogen uit waarin Nederland een speelbal werd. Tussen 1795 en 1813 was Nederland een protectoraat en vervolgens een gebiedsdeel van Frankrijk en werden de koloniën soms door staatsinstellingen bestuurd, maar langdurig door de Britten bezet. Na de Napoleontische oorlogen werd Nederland weer een zelfstandige staat, nu voor het eerst een Koninkrijk. In de Caraïben kregen de Nederlanden Suriname en de Antillen terug – Berbice, Demerara en Essequibo, samen het hedendaagse Guyana, bleven Brits.²

¹ Sint-Maarten werd sinds 1648 gedeeld met Frankrijk.

² Aanvankelijk behoorde ook België tot het grondgebied van het nieuwe Koninkrijk. België bevocht echter in 1830 de onafhankelijkheid.

De Galerij

De gouverneur loopt door de galerij.

Daar hangen zijn voorgangers, zij aan zij,

Vrijwel vergeten zonder onderscheid.

Hij droomt steeds vaker van vergetelheid.

Cola Debrot, 1969

De tijd van de Oost- en West-Indische compagnieën was voorbij. In het nieuwe koninkrijk werd het beheer van de koloniën een zaak van de overheid. Dat betekende aanvankelijk dat de koning het beleid bepaalde – al dan niet luisterend naar mogelijk deskundige adviseurs, maar hoe dan ook autocratisch. De grondwet van 1815 bepaalde dat de koning ‘bij uitsluiting, het opperbestuur over de koloniën en bezittingen van de staat in andere werelddeelen’ voerde. Dit monopolie gold voor koning Willem I (1815-1840) en ook voor het grootste deel van de regeerperiode van Willem II (1840-1849).

In 1848 werd Nederland echter een constitutionele monarchie, waarmee de vorst zijn wetgevende en uitvoerende macht werd ontnomen. Alle latere vorsten – achtereenvolgens Willem III, (koningin-moeder) Emma, Wilhelmina, Juliana en Beatrix – waren dus ondergeschikt aan het parlement, dat allengs meer democratisch en assertiever werd. Dit neemt niet weg dat de vorst tot op heden, grotendeels achter de schermen, betrokken is bij alle staatszaken, waaronder uitdrukkelijk ook de (post-)koloniale verhoudingen. Die rol is door Walter Bagehot, in *The English Constitution* (1867), treffend omschreven als het recht te worden geraadpleegd, het recht aan te moedigen en het recht te waarschuwen. Hij voegde daar droogjes aan toe dat een verstandig vorst geen andere dan deze drie rechten zou willen uitoefenen.

In Nederland werd langzamerhand een bestuurlijk apparaat opgebouwd voor het koloniale bestuur. Het in 1814 opgerichte departement van Koloniën was aanvankelijk steeds aan een ander ministerie gekoppeld, maar werd in 1834 een apart ministerie. Op het departement was altijd tenminste één ambtenaar specifiek met ‘de West’ belast; in 1857 werd hiertoe een apart bureau ingesteld. Veruit de meeste aandacht ging echter altijd uit naar Nederlands-Indië. Pas na de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië (formeel pas in 1949) veranderde dit. De gouverneurs in de verschillende koloniën kregen hun instructies aanvankelijk nog van de koning, maar sinds 1848 van de minister van Koloniën, aan wie zij ook verantwoording moesten afleggen over hun beleid.

In de koloniën werd het bestuur geleid door Nederlandse gouverneurs. De uitgestrekte en bevolkingsrijke Indische archipel had een gelaagde en deels gedecentraliseerde beheersstructuur met aan het hoofd de gouverneur-generaal. In Elmina (tot 1872 een Nederlandse stedelijke kolonie in het huidige Ghana) en de Caraïben was dat in de regel een ‘gewone’ gouverneur. Het duurde echter even voor dit in het Caraïbisch gebied helemaal was uitgekristalliseerd. Tussen 1815 en 1828 waren er niet minder dan drie koloniën, elk met een eigen gouverneur: Suriname, dan Curaçao en de ‘onderhorigheden’ Aruba en Bonaire, ten slotte Sint-Eustatius met de ‘onderhorigheden’ Saba en Sint-Maarten. In 1828 werden de drie Caraïbische koloniën juist samengevoegd onder één, in Paramaribo zetelende gouverneur-generaal. Toen dat niet goed bleek te werken werd in 1845 besloten de zes eilanden gezamenlijk tot een zelfstandige kolonie te maken, met een eigen gouverneur.³

Strikt genomen dekt dus de titel van dit boek, *De gouverneurs van de Nederlandse Antillen sinds 1815*, de lading niet helemaal. Tussen 1815 en 1828 was de in Willemstad zetelende gouverneur slechts verantwoordelijk voor de Benedenwindse Antillen, tussen 1828 en 1845 bestuurde een ‘gezaghebber’

slechts een klein stukje van een grotere West-Indische kolonie. Voorts is de term ‘Nederlandse Antillen’ een anachronisme, daar zij pas in 1948 werd geïntroduceerd ter vervanging van ‘Curaçao [en onderhorigheden]’.⁴ De ontmanteling van het land de Nederlandse Antillen werd al in 1986 ingezet, toen Aruba een apart land werd binnen het koninkrijk, met een eigen gouverneur.⁵ Ook de benaming ‘gouverneur’ spreekt niet voor zich. De hoogste bestuurder te Willemstad werd aanvankelijk ook wel als ‘gouverneur-generaal’ (Kikkert, 1816-1819) aangeduid, tijdens de onderschikking aan Suriname juist als ‘directeur’ of ‘gezaghebber’ (Rammelman Elsevier sr., Van Raders en Esser, gezamenlijk 1828-1845). Zelfs de datering is niet vanzelfsprekend. Het Koninkrijk der Nederlanden dateert van 1815, maar de eerste gouverneur werd al benoemd in 1814 en trad pas in 1816 in functie.

Lokaal was de formele macht van de gouverneur tot ver in de twintigste eeuw zeer groot. Al waren er traditioneel wel raden, samengesteld uit Nederlandse hoge ambtenaren en de lokale elites, de bevoegdheden van de gouverneur waren zeer ruim geformuleerd. Als persoonlijke vertegenwoordiger van de vorst en vanaf 1848 de Kroon belichaamde hij de wetgevende én uitvoerende macht. De gouverneur koos en benoemde zelf – altijd onder verantwoordelijkheid van de minister van Koloniën – de leden van de medewetgevende Koloniale Raad, die de facto niet veel meer dan een adviserende taak had.

Toch was ook ‘s gouverneurs macht beperkt. Allereerst was hij altijd direct ondergeschikt aan ‘Den Haag’: aanvankelijk aan de koning, later de minister van Koloniën. De wetgeving van de constitutionele monarchie maakte zijn macht niet groter. Het Reglement voor Suriname en Curaçao van 1865, gemodelleerd naar het Indische Reglement (1851), moest de kolonies meer ‘autonomie’ geven ‘in de bestiering van eigen huishouden’. Ook werd een eerste scheiding van wetgevende, uitvoerende en rechtsprekende macht ingevoerd. De gouverneur had nu formeel wat meer autonomie, maar wanneer hij geen sluitende begroting indiende kon het Nederlandse parlement direct ingrijpen. Zelfs de *shon grandi* was dus met handen en voeten gebonden. Dat leidde vooralsnog niet tot het idee de verantwoordelijkheden dan binnen de kolonie maar wat meer te spreiden.

Pas met de Staatsregeling van 1936 werd, veel later dan voor Suriname, vastgesteld dat het merendeel van de raadsleden op de Antillen gekozen zou worden, zij het met een censuskiesrecht dat was voorbehouden aan een zeer klein deel van de volwassen bevolking.⁶ De gouverneur behield bovendien het recht alle voorstellen van de Koloniale Raad te verwerpen. Zijn formele macht werd zelfs groter: was hij voorheen gehouden de bevelen van de ‘koning’ – de Kroon, dus ook en vooral de regering – ‘stipt’ uit te voeren, nu werd zijn mandaat wat losser geformuleerd. Hij diende het beleid te voeren in overeenstemming met de Haagse ‘aanwijzingen’. Verantwoording over zijn beleid legde hij af aan de Kroon, niet aan de Koloniale Raad.

4 De toevoeging ‘en Onderhorigheden’ werd in 1866 geschrapt; de gouverneur werd kortweg aangeduid als ‘gouverneur van Curaçao’.

5 Dat waren achtereenvolgens F.B. Tromp (1986-1992), O. Koolman (1992-2004) en F.J. Refunjol (sinds 2004).

6 In Suriname was dit al eerder wat minder autocratisch geregeld. De Koloniale Staten daar hadden aanvankelijk dertien leden, waarvan slechts vier door de gouverneur werden benoemd. Vanaf 1931 werden de Staten er volledig gekozen, zij het via een censuskiesrecht dat slechts aan een kleine elite was voorbehouden. In 1936 werd weer besloten dat de gouverneur in Paramaribo een deel van de raadsleden zou aanwijzen.

3 Volledigheidshalve moeten hier de Bovenwindse eilanden, standplaats Sint-Eustatius, worden genoemd: Abraham de Veer (1817-1822) en Willem Albert van Spengler (1822-1828).

De beslissende verandering in de positie van de gouverneur kreeg zijn beslag in het dekolonisatieproces, dat via de Interimregeling (1951) en de Eilandenregeling Nederlandse Antillen (1951) uitmondde in het Statuut van het Koninkrijk der Nederlanden (1954). De drie landen van het Koninkrijk – Nederland, Suriname en de Nederlandse Antillen – zouden voortaan autonome landen binnen het Koninkrijk zijn. Een beperkt aantal taken – vooral internationale betrekkingen, defensie, nationaliteit en de waarborging van deugdelijk bestuur – werden aangemerkt als taken van de Koninkrijksregering.

Er is veel gedebatteerd over de democratische tekorten van het Statuut. Tegenover de visie dat met het Statuut de dekolonisatie naar bevrediging is afgerond staat de opvatting dat de voortdurende dominantie van Nederland in feite impliceert dat de eilanden nog steeds een (neo)koloniale status hebben. Feit is dat, anders dan Suriname, zowel het land van de Nederlandse Antillen als de afzonderlijke eilanden zich consistent en uitdrukkelijk hebben uitgesproken tegen de staatkundige onafhankelijkheid. Dit geldt zowel opeenvolgende volksvertegenwoordigingen en regeringen als hun achterbannen.

Het Statuut bleef daarmee inhoudelijk onveranderd; alleen het lidmaatschap veranderde met het uittreden van Suriname in 1975 en de afscheiding van Aruba in 1986. Dit betekent ook dat de formele taken en bevoegdheden van de gouverneur van de Nederlandse Antillen tussen 1954 en 2010 onveranderd bleven, afgezien van de beperking van zijn mandaat – sinds 1986 – tot vijf eilanden. De kern van zijn bevoegdheden zoals die in het Statuut zijn vastgelegd is tweeledig – dit bleef overigens ook na 10/10/10 zo. De gouverneur vertegenwoordigt nog altijd de Kroon (koninkrijksregering) maar is als vertegenwoordiger van de koning tevens hoofd van de Antilliaanse regering. In eerstgenoemde capaciteit is hij koninkrijksorgaan, in de tweede landsorgaan. In deze laatste hoedanigheid is de Nederlands-Antilliaanse Raad van Ministers politiek verantwoordelijk voor zijn optreden; in de praktijk is dat de minister-president.

Het is duidelijk dat de positie van de gouverneur daarmee aanmerkelijk gecompliceerder werd dan in de klassieke koloniale periode. Daarbij komt nog dat de eilanden in de naoorlogse periode parlementaire democratieën waren met niet altijd stabiele eilandelijke en landelijke bestuurslagen en een voortdurende spanning tussen land en eilanden. De gouverneurs die dienden in de periode van het Statuut hadden, kortom, minder formele en informele macht en bevoegdheden maar zeker niet minder zorgen.

De partners waarmee de gouverneur te maken had, en heeft, zijn navenant toegenomen. Als koninkrijksorgaan heeft hij primair te maken met de koninkrijksregering, de verantwoordelijke Nederlandse bewindspersoon en zijn departement en, meer incidenteel, met de Raad van State en uiteraard de koningin, die hij vertegenwoordigt. Lokaal waren dit tot 10/10/10 de Staten van de Nederlandse Antillen, de landsregering, de Raad van Advies en gremia van het eilandelijke bestuur. Ook hier geldt dat het er niet eenvoudiger op is geworden. De bestuurlijke drukte werd nog groter toen de Nederlandse regering in 1997 besloot de eigen vertegenwoordiger in Willemstad (en ook Oranjestad) op te waarden tot, in de woorden van de toenmalige Haagse bewindspersoon, ‘een soort ambassadeursfunctie’.⁷

⁷ Nota van toelichting van de minister voor Nederlands-Antilliaanse en Arubaanse Zaken J. Voorhoeve bij het bewuste Koninklijk Besluit, geciteerd in Oostindie en Klinkers 2001, III:379. Hoe tekenend naar intentie ook, formeel was deze omschrijving een contradictie: Nederland kan geen ambassadeurs in eigen Koninkrijk benoemen – vandaar ongetwijfeld de woordkeuze ‘een soort’.

Context en periodisering

Net als vrijwel alle andere koloniale mogendheden liet Nederland, zowel tijdens de Republiek als tijdens het Koninkrijk, zich in zijn koloniale onderneming primair leiden door overwegingen van macht en gewin. Culturele en idealistische overwegingen waren aanvankelijk volkomen ondergeschikt, maar gingen vanaf het midden van de negentiende eeuw een belangrijker rol spelen. Om voor de hand liggende redenen werd Nederlands-Indië beschouwd als de kern van het koloniale rijk, zoeer dat regelmatig stemmen opgingen om het verliesgevende ‘West-Indië’ maar aan de hoogste bieder af te staan. Dat geluid mag ons dan nog altijd als onbehoorlijk in de oren klinken, onverklaarbaar is het niet. Vanaf de jaren 1830 werd Indië – de nadere aanduiding ‘Oost-’ werd allengs overbodig – een enorme bron van inkomsten, economische ontwikkeling en internationaal prestige voor Nederland. De kolonie was ook onvergelijkelijk veel groter en bevolkingsrijker: aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog telde Indië zeventig miljoen inwoners, tegen Nederland negen miljoen, Suriname 140.000 en de zes Antilliaanse eilanden 108.000.

Alle gouverneurs, zo mogen wij aannemen, aanvaardden hun functie met het voornemen de ontwikkeling van de eilanden te bevorderen. Wat waren de belangrijkste problemen en uitdagingen waarvoor zij zich gesteld zagen? In de eerste plaats waren dat economische en financiële problemen, die weer nauw samenhangen met sociale kwesties, in de eerste plaats grote armoede. Dan was er ongerustheid over de verdediging van de kolonie tegen externe vijanden. Pas in de tweede helft van de twintigste eeuw kwamen daar zorgen bij over de kwaliteit van het bestuur, over de relatie tot Nederland en over het uiteenvallen van het land in afzonderlijke eilanden.

Tot de eerste decennia van de twintigste eeuw domineerden de economische problemen de agenda van de opeenvolgende gouverneurs. Terwijl Nederland dus rijk werd van Indië, moesten de West-Indische koloniën juist worden gesubsidieerd. De eilandelijke economieën waren tot de jaren 1920 zo zwak, dat de lokaal geheven belastingen slechts in enkele uitzonderlijke jaren genoeg waren om het koloniale bestuur te financieren. Opeenvolgende gouverneurs kregen dan ook de opdracht mee de bestuurlijke uitgaven zoveel mogelijk te beperken zolang de inkomsten niet omhoog konden worden gebracht. De ruimte voor een actief ontwikkelingsbeleid was daarmee wel heel beperkt, zoals menig gefrustreerd gouverneur verzuchtte.

Pas de vestiging van olieraffinaderijen op Aruba en Curaçao bracht hierin structureel verandering: vanaf het midden van de jaren twintig tot de jaren zestig bloeide de Antilliaanse economie en legde het moederland geen geld bij.⁸ Daarna keerde het tij echter weer. Van de alternatieven bleken uiteindelijk financiële dienstverlening en vooral toerisme de meest veelbelovende. Niettemin nam het belang van Nederlandse financiële ondersteuning snel toe en vertrokken steeds meer Antillianen, voornamelijk vanuit Curaçao, naar Nederland.

⁸ Dat betekende overigens wel dat de gouverneur nu zijn macht, informeel, niet slechts moest delen met de bisschop maar ook met de directeur van de Shell!

De eilanden waren tot de jaren 1920 weinig ontwikkeld. Het overgrote deel van de bevolking was straatarm. Tot de afschaffing van de slavernij in 1863 kwam daar nog bij dat een groot deel van de bevolking onvrij was. De gouverneur werd, het spreekt vanzelf, niet geacht daarover een afwijkend oordeel te hebben. Zolang Den Haag de slavernij nog in stand wilde houden bewaakten de gouverneurs de status quo; toen het Nederlandse parlement eindelijk om was viel aan hen de taak toe deze overgang rustig te doen verlopen. Ook na de Emancipatie zouden de sociale verschillen op de eilanden groot blijven. In de naoorlogse periode verminderde de traditionele samenhang tussen huidskleur, klasse en sociale status zonder echt te verdwijnen.

De gouverneurs waren tot 1962 zonder uitzondering Europese Nederlanders. Aanvankelijk werden mannen benoemd met ruime Caraïbische ervaring; vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw werden Nederlanders gerekruteerd uit de bestuurlijke elites van hun eigen samenleving. Sociale vernieuwers waren zij niet en werden zij ook niet geacht te zijn. De een werkte harmonieuzer samen met zijn Antilliaanse partners dan de ander; maar conflicten draaiden zelden om sociale kwesties. En in de zeldzame malen dat er sprake was van (potentieel) gewelddadig sociaal protest schrok geen gouverneur ooit terug voor hard ingrijpen.

De defensie van de eilanden was een ander onderwerp van voortdurende zorg. Vreemd is dat niet. Vele zeventiende- en achttiende-eeuwse Europese oorlogen waren ook in de Caraïben uitgevochten en tijdens de Napoleontische oorlogen waren de Nederlandse koloniën weer bezet geweest door een concurrent, in dit geval Groot-Brittannië. De onafhankelijkheidsoorlogen van Spaans Amerika hadden bovendien de republiek Venezuela gecreëerd die tot ver in de twintigste eeuw aanspraken bleef maken op de drie Benedenwindse Antillen. Zorgen over Venezolaanse economische obstructie en militaire dreiging speelden voortdurend, ook al waren er lange perioden dat Caracas een betrouwbare partner was. Politieke instabiliteit in Venezuela vertaalde zich bovendien in Curaçao in een *va et vient* van opstandelingen, wat dan weer tot grote irritatie van Caracas leidde. Tijdens de Tweede Wereldoorlog deed zich bovendien de dreiging voor van Duitse aanvallen. Achteraf verliepen, vanuit militair oogpunt, de afgelopen twee eeuwen uiteindelijk zeer rustig – maar dat konden de vaak ongeruste gouverneurs met hun beperkte lokale militaire middelen in hun tijd nog niet weten.

Pas rond 1950 verloor de gouverneur zijn vrijwel autocratische bevoegdheden. Voorheen mocht hij geprezen worden voor wat er bestuurlijk goed ging, wat bestuurlijk fout ging kon hem worden aangerekend – en de uiteindelijk relevante toetsing vond duizenden kilometers oostwaarts plaats, in Den Haag. Dat veranderde drastisch met de democratisering en het gekozen model van dekolonisatie. Nu was de gouverneur niet langer de machtige beleidsbepaler en -uitvoerder, maar slechts de stille kracht achter de schermen. Een discrete figuur die met zijn dubbelfunctie van koninkrijks- en landsorgaan steeds meer betrokken zou worden bij drie onderling nauw samenhangende bestuurlijke thema's die de agenda van de afgelopen halve eeuw hebben gedomineerd: de relatie tussen Nederland en de eilanden, de kwaliteit van het bestuur en het eilandelijke separatisme.

Uit de aard van de functie – het geheim van het Fort Amsterdam! – is gewoonlijk slechts indirect op te maken hoe de gouverneurs zich in dit netelige krachtenveld hebben opgesteld. Duidelijk is dat, in anderhalve eeuw tijd, geen van de Nederlandse gouverneurs ooit voorop liep waar het ging om het verlenen van meer bestuurlijke bevoegdheden aan de Antillen. Alle hierna benoemde gouverneurs van Antilliaanse origine waren op zich wel pleitbezorgers en exponenten van een ruime Antilliaanse autonomie, maar geen van hen heeft zich ooit ontpopt als pleitbezorger van staatkundige onafhankelijkheid – integendeel! Waar het ging om de waarborging van de deugdelijkheid van bestuur en het bijeen houden van de Antilliaanse eilanden lijkten de opeenvolgende gouverneurs, zowel de Nederlanders als de 'landskinderen', zich in de regel wat meer conform de door Nederland gedomineerde koninkrijksregering te hebben opgesteld.⁹

Nu hiermee de context is geschetst waarin de afgelopen twee eeuwen de gouverneur van de Nederlandse Antillen functioneerde, moet nog kort de gekozen periodisering worden toegelicht. De eerste periode (van het aantreden van Kikkert in 1816 tot het aftreden van Crol in 1866) wordt gekarakteriseerd door onzekere koloniale experimenten en de laatste halve eeuw van de slavernij; pas met de Emancipatie in 1863 gaat de gouverneur een bevolking van vrije burgers besturen, al blijven zij sociaal ongelijk en onderdanen van een ver moederland. De tweede periode (van het aantreden van De Rouville in 1866 tot het aftreden van Nuyens in 1919) is er een van stagnatie en veelal vergeefse pogingen de sociaal-economische ontwikkeling een impuls te geven.

In de derde periode (van het aantreden van Helfrich in 1919 tot het aftreden van Peters in 1956) maken Aruba en Curaçao een stormachtige ontwikkeling door en betekent de Tweede Wereldoorlog tevens de aanzet tot de dekolonisatie, die met het Statuut van 1954 een (voorlopig) eindpunt vindt. De vierde en laatste periode (van het aantreden van Struycken in 1956 tot het toekomstige aftreden van Goedgedrag) is de periode van autonomie en al snel ook van Antilliaanse gouverneurs, de ontmanteling van de Nederlandse Antillen en de wellicht verassende intensivering van de transatlantische relaties, zowel bestuurlijk als door migratie.

Profielen

De keuze en benoeming van een nieuwe gouverneur was en is met veel geheimzinnigheid omgeven. Dat gold in de koloniale periode, het geldt nog steeds nu conform de geest van het Statuut de keuze van de gouverneur mede op basis van een Antilliaanse voordracht wordt gemaakt. Er was en is geen sprake van transparantie, of het nu gaat om de functie-eisen of de benoemingsprocedure. Ook veranderingen in het gewenste profiel werden zelden expliciet verwoord. Wat hieronder wordt opgemerkt over de profielen van de gouverneurs is daarom voornamelijk afgeleid van een zorgvuldige analyse van de karakteristieken van de heren die uiteindelijk voor het hoge ambt werden uitverkoren.

⁹ Dat wil uiteraard niet zeggen dat de zorg voor deugdelijkheid van bestuur alleen door Nederland werd uitgedragen. Hoeneveld (2007) toonde aan dat corrigerend optreden van de Statutaire gouverneurs in veruit de meeste gevallen werd aangevraagd door Antilliaanse bestuurlijke organen.

Gezien het belang van de functie zou men verwachten dat de gouverneurs bij hun benoeming konden bogen op een goede opleiding en een brede bestuurlijke ervaring. Voor het grootste deel van de afgelopen twee eeuwen veronderstelden zulke eisen vrijwel onvermijdelijk dat hij van goede afkomst was. Voorts zal het uitgangspunt zijn geweest dat zij van onbesproken gedrag waren, blijk hadden gegeven van een goed oordeelsvermogen en een evenwichtig maar krachtadig optreden. Vervolgens zou men kunnen verwachten dat voorgaande kennis van de Antillen zoal niet als vereiste, dan tenminste als aanbeveling zou gelden. Veel van zulke karakteristieken zien wij inderdaad terug bij de opeenvolgende gouverneurs – hoewel de eerste de beste gouverneur, Kikkert, al bepaald niet van ‘onbesproken gedrag’ was. Maar er zijn ook andere, op het eerste gezicht minder vanzelfsprekende trends te ontwaren.

Welnu, wat voor mannen waren de dertig gouverneurs die het Koninkrijk sinds 1816 dienden in Willemstad? Allereerst, het verbaast misschien niet maar moet uitdrukkelijk worden opgemerkt: het waren inderdaad zonder uitzondering heren. Al vertegenwoordigden de gouverneurs dan sinds het aantreden van koningin-moeder Emma in 1890 een vorstin, nooit werd een vrouw uitverkoren voor het hoogste ambt. Wel fungeerden de laatste decennia verschillende Antilliaanse vrouwen als waarnemend gouverneur.

Evenmin verbazingwekkend, maar wel van grote betekenis is dat tot 1962 alle gouverneurs Nederlanders waren, terwijl zij sindsdien juist altijd van Antilliaanse afkomst waren. Dit nieuwe beleid hing uiteraard samen met de dekolonisatie. De gouverneur was anderhalve eeuw bij uitstek het symbool geweest van het Nederlandse koloniale gezag. Het strookte beter met de geest van het Statuut dat de gouverneur voortaan een landskind zou zijn. Zo trad in 1962 Debrot als eerste Antilliaanse gouverneur aan. Van de vijf Antillianen die als gouverneur dienden werden er twee op Curaçao geboren, twee op Bonaire en een op Aruba.

Deze Antilliaanse gouverneurs hadden, conform het Statuut, minder daadwerkelijke macht dan hun vooroorlogse voorgangers, maar moesten ook een veel ambivalenter ambt uitoefenen, gezien de twee petten en dubbele loyaliteit van de Statutaire gouverneur. Het zal de functie niet gemakkelijker hebben gemaakt. De tweede Antilliaanse gouverneur, Leito, opperde aan het einde van zijn lange ambtsperiode, toen het vinden van een opvolger aanvankelijk lastig leek te worden, zelfs dat zijn opvolger ook wel een Nederlander kon zijn. Die gedachte werd echter niet overgenomen.

Religie lijkt altijd een criterium te zijn geweest. Alle gouverneurs waren christelijk; joden of atheïsten zijn nooit benoemd. Ook hier is sprake van een duidelijke trend, waarbij naar het schijnt voornamelijk rekening werd gehouden met gevoeligheden op Curaçao. Anders dan op de – met uitzondering van Saba – overwegend protestantse Bovenwinden was het overgrote deel van de Benedenwindse bevolking rooms-katholiek. De Curaçaose elites waren echter protestants of joods. Tot 1890 waren alle gouverneurs protestants, wat hen goed deed passen bij de bestuurlijke elite van ‘hogere protestanten’ van Curaçao. Daarna zouden echter vrijwel alleen rooms-katholieken tot gouverneur worden benoemd. In religieus opzicht pasten zij beter in de Benedenwindse samenleving – al reflecteerde de benoeming van katholieke Nederlanders tot 1962 mogelijk ook de katholieke emancipatie en hiermee samenhangende lobby in Nederland zelf.¹⁰

¹⁰ Van enkele negentiende-eeuwse gouverneurs – Kikkert, Esser, De Rouville – is bekend dat zij tevens vrijmetselaar waren.

Vrijwel alle gouverneurs hadden een goede opleiding genoten. Wie hiertoe in de negentiende en de vroege twintigste eeuw in Nederland toegang had behoorde in de regel tot de geprivilegieerde kringen. Enkele gouverneurs waren van adel. Belangrijker was de opleiding. Ook hier weer, niet verwonderlijk, een duidelijke elite. In de negentiende eeuw hadden veel gouverneurs een militaire achtergrond en opleiding, andere een academische opleiding, slechts enkelingen geen van beide. Een paar twintigste-eeuwse gouverneurs hadden nog een militaire achtergrond (Slobbe, Wouters); zeker na de Tweede Wereldoorlog had de typische gouverneur echter een academische opleiding, gewoonlijk in de humaniora en dan vooral vaak in de rechtswetenschap.

Vreemd de meeste gouverneurs konden bij hun benoeming al bogen op ruime ervaring in het openbaar bestuur. Verschillende gouverneurs hadden eerdere bestuurlijke en/of militaire ervaring in Indië, Suriname of de Antillen zelf, maar allengs werd Nederlandse ervaring kennelijk belangrijker geacht. In de negentiende eeuw kwam het viermaal voor dat de gouverneur zijn carrière voortzette als gouverneur van Suriname, wat als een promotie gold. Geen gouverneur van Suriname vervolgde ooit zijn carrière in Willemstad. Zeker in de twintigste eeuw was het gouverneursambt in de meeste gevallen de laatste voltijdse functie voor het pensioen.

De meeste gouverneurs waren bij hun benoeming van middelbare leeftijd, ergens tussen de 40 en 55. Een enkeling zoals De Jong van Beek en Donk werd uitzonderlijk jong benoemd (37), enkele latere gouverneurs juist vrij oud, zoals Helfrich (59) en Debrot (60). Slechts twee gouverneurs (Rammelman Elsevier sr. en Debrot) waren rond hun vijftenzestigste nog in functie.

De gemiddelde ambtstermijn was zes-en-een-half jaar. De langstzittende gouverneur was Leito (ruim dertien jaar), Fruijtier diende het kortst (effectief slechts negen maanden). Tot voor twintig jaar wist de gouverneur niet hoe lang hij zou dienen. Een enkele keer werd hij teruggedroepen omdat Den Haag ontevreden was over zijn functioneren (Kikkert, die echter al overleden was voor de Haagse ontslagbrief Curaçao bereikte, De Rouville, Fruijtier, Wouters) of hem juist wilde promoveren naar Suriname (Cantz'laar, Van Raders, Van Lansberge en Van Heerdt). Vaker vroeg de gouverneur zelf om ontslag of oordeelde Den Haag dat het tijd was voor eervol ontslag.

Na de uitzonderlijke ambtsperiode van Leito werd in 1984 besloten de gouverneurs voor een periode van zes jaar te benoemen met een maximale verlenging van nogmaals zes jaar. Leito's opvolger Römer diende inderdaad die zes jaar en werd niet verlengd. Diens opvolger Saleh werd echter wel weer verlengd en oefende het ambt twee volle termijnen uit, dus twaalf jaar. Ook de ambtstermijn van de laatste gouverneur, Goedgegred, werd verlengd per 1 juli 2008, na de eerste zes jaar – uiteindelijk bekleedde hij het ambt van gouverneur van de Nederlandse Antillen dus ruim acht jaar, alvorens hij werd benoemd tot eerste gouverneur van Curaçao.

De typische twintigste-eeuwse koloniale gouverneur had een duidelijke politieke kleur, conform de partijvorming in het verzuilde Nederland en de keuze voor rooms-katholieke gouverneurs voor de Antillen: tussen 1919 en 1962, van Helfrich tot en met Speekenbrink, waren zij allen lid van de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) of haar opvolger de Katholieke Volkspartij (KVP). Die politieke

affiliatie in Nederland gold dus vrijwel als *conditio sine que non*. Van de Nederlandse gouverneur werd vervolgens verwacht dat hij op de Antillen boven de politiek zou staan. Die laatste verwachting gold ook de latere, Antilliaanse gouverneurs. Die leidde dan tot het spiegelbeeld van de Nederlandse gouverneur: de ideale Antilliaanse kandidaat had juist géén sterk voorgaand politiek profiel.

Het lijkt geen twijfel dat Den Haag zich in het benoemingsbeleid allengs wat meer liet leiden door de vraag of de gouverneur zou passen in de Antilliaanse omgeving. Maar wat betekende ‘passen’, in Haagse optiek? Waarschijnlijk primair de verwachting van een redelijk soepele omgang met de lokale elites, waarbij de gouverneur echter voldoende afstand zou moeten houden, om zo toch herkenbaar Nederlands te zijn en zo nodig impopulaire consignes uit het moederland zonder pardon uit te voeren.

Een anekdote kan illustreren dat afstand houden niet eenvoudig was, zo de gouverneur dat al serieus probeerde. In 1815 vertrok de eerste gouverneur, Kikkert, op Z.M. lineschip de ‘Prins van Oranje’ naar Curaçao. Niet alleen had Kikkert eind achttiende eeuw al langdurig gewoond op het eiland, hij was er ook getrouwd met een vrouw uit een rijke familie. Dat alles kan tot belangenverstrengeling hebben geleid. Maar dat was nog niet alles. Op hetzelfde schip de ‘Prins van Oranje’ voeren, al kon niemand dat toen al voorzien, ook de volgende vijf gouverneurs van de Antillen mee! Tijdens de enkele maanden durende overtocht moesten deze heren veelvuldig met elkaar hebben gesproken, getafeld en gedronken. Op Curaçao gingen zij vervolgens allemaal deel uitmaken van de lokale elites – het was, kortom, een sfeer van ‘ons kent ons’.

De vroegste gouverneurs waren dan wel geboren Nederlanders, maar uit eigen ervaring zeer vertrouwd met Curaçao en de betere kringen van het eiland. Tot 1882 waren verschillende gouverneurs getrouwd met een Antilliaanse, een enkele keer met een vrouw uit een ander deel van de regio. Dat dit later niet meer voorkomt hing mogelijk samen met een Haags streven de gouverneur wat uitdrukkelijker Nederlands te laten zijn en het feit dat de eilanden mede door de verbeterde communicatie wat dichterbij kwamen. Hoe dat zij, de gouverneurs en hun gezinnen bleven tot de naoorlogse periode uitdrukkelijk Nederlands. Daarna moest de gouverneur juist ook lokaal goed thuis zijn.

Dat laatste gold zeker voor de vijf ‘landskinderen’ die het hoge ambt uitoefenden. Dat riep wel weer andere vragen op: was hij niet te Antilliaans voor Nederland? te zeer van zijn eigen eiland of gericht op Curaçao voor de andere eilanden? Onvermijdelijk speelde ook zijn kleur en etnische afkomst achter de schermen een rol – het duidelijkst in de beslissing, na de Curaçaose revolutie van 30 mei 1969, om in plaats van de al aangewezen *protestant blanku* Jonckheer toch de zwarte Leito te benoemen. Opmerkelijk is wellicht dat van de vijf Antilliaanse gouverneurs er drie juist geen Antilliaanse echtgenote hadden: Debrot was met een Amerikaanse getrouwd, Leito en Römer met een Europese Nederlandse.

De ambtsuitoefening veronderstelde altijd een afstand houden tot de lokale samenleving. Zeker voor een ‘landskind’ kan het bekleden van het ambt van gouverneur daarom iets eenzaam hebben gehad – een eenzaamheid die wellicht niet minder werd na het aftreden. Mede daarom verbaast het niet dat alle Nederlandse gouverneurs, maar ook twee van hun vijf Antilliaanse opvolgers (Debrot en Leito) na hun terugtreden Curaçao voorgoed verlieten.

Optreden

Strekke het mandaat van de gouverneur zich aanvankelijk slechts uit tot de Benedenwinden, vanaf 1845 beheerde hij alle Antilliaanse eilanden. Zijn standplaats was altijd Willemstad, Curaçao. Alle gouverneurs werkten daar in het Fort Amsterdam. Aanvankelijk woonden de meesten elders in een landhuis, maar vanaf Wagner (1870) bewoonde de gouverneur in de regel het gouverneurshuis in het Fort.

Hun bemoeienis met de andere eilanden was tot ver in de twintigste eeuw zeer beperkt. Dat hing niet alleen samen met het feit dat veruit het grootste deel van de bevolking van de eilanden op Curaçao woonde en dat de ‘onderhorigheden’ ook in economisch opzicht van weinig belang werden geacht, maar ook met logistieke problemen. De afstand tussen Curaçao en de Bovenwinden is zo’n negenhonderd kilometer. De afstand tot Aruba en Bonaire is weliswaar hemelsbreed gering, maar per schip niet eenvoudig te bezeilen. Zo is te verklaren dat van de eerste twaalf gouverneurs niemand de Bovenwinden aandeed en slechts enkelen Aruba en Bonaire.¹¹ Vanaf Barge (1890) veranderde dit; inmiddels voeren er stoomschepen. Frequent werden de bezoeken aan de andere eilanden echter pas vanaf de jaren 1960, toen alle eilanden goed bereikbaar werden met het vliegtuig. Of dat voldoende was om de inwoners van de andere eilanden het gevoel te geven dat de gouverneur ook helemaal ‘van hen’ moet worden betwijfeld. Zeker is dat al met de afscheiding van Aruba het idee van één gouverneur voor de zes eilanden werd verlaten. Dat zegt ook iets over de kennelijk gevoelde symbolische waarde van een eigen gouverneur, naast een eigen vlag en volkslied.

De ontwikkeling van de technologie was ook in andere opzichten belangrijk voor de machtsuitoefening van de gouverneur. Voordat het stoomschip en de telegraaf hun intrede deden was de communicatie tussen Willemstad en Den Haag zeer tijdrovend. Voordat een Haags consigne Willemstad bereikte en was beantwoord, of voordat op een vraag of voorstel van de gouverneur een antwoord uit Den Haag werd ontvangen, waren er al snel een paar maanden verstreken. In de eerste decennia na 1815 ontving (en beantwoordde) de gouverneur op zijn best tienmaal per jaar post uit Den Haag. De gouverneur had dus uit de aard der zaak veel ruimte om zelf te beslissen hoe om te gaan met onverwachte ontwikkelingen. Pas met de introductie van geregelde stoomvaartverbindingen na 1855 werd de frequentie van de post verdrievoudigd. De onbedoelde autonomie van de gouverneur werd hiermee verminderd en zij werd in de loop van de twintigste eeuw, met de introductie van telefoon en telex, reguliere vliegverbindingen, fax en uiteindelijk email min of meer teniet gedaan.¹²

Hoe vervulden de gouverneurs hun ambt? Wanneer we eerst naar het uiterlijke vertoon kijken, dan zien we dat vrijwel alle gouverneurs hechtten aan veel cachet. Dat hoort uiteraard bij het ambt en bij de nu deels vervlogen tijden. Voor sommigen zal dit vertoon slechts een kwestie zijn geweest van professionaliteit, van functionele symboliek om de machtspositie te onderstrepen en daarmee de effectiviteit van het optreden te bevorderen. Anderen lijken er ook persoonlijk van te hebben genoten om

11 Hierbij moet worden aangetekend dat de eerste vijf gouverneurs formeel nog niets te maken hadden met de Bovenwinden. Dat veranderde pas in 1845, onder Esser, die in 1848 ook formeel de titel van gouverneur kreeg.

12 Ik dank dr. W.E. Renkema voor de gegevens over de frequentie van het postverkeer in de negentiende eeuw.

met enige pracht en praal hun hoge positie te markeren. Dat werd allemaal veel minder in de periode van het Statuut. De meeste Antilliaanse gouverneurs kozen voor een wat ingetogener en minder plechtstatig optreden – wat iets zegt over hun eigen aard, maar ook over snel veranderende omgangsvormen in algemene zin.

Gezien hun beperkte formele bevoegdheden hadden de Statuutaire gouverneurs in zekere zin weinig ruimte tot optreden dat politiek slecht zou vallen. Er is dan ook hooguit sprake geweest van wat gemopper over het functioneren of enkele specifieke handelingen van de Antilliaanse gouverneurs. Dat was wel anders voor veel Nederlandse gouverneurs – daarbij mogen wij echter niet vergeten dat zij vrijwel allemaal met een Nederlands mandaat aankwamen en, met uitzondering van Struycken en Speekenbrink, vrijwel onbeperkte macht hadden om lokale adviezen en oppositie te negeren.

Bij het afscheid werd in de eilandelijke pers in de regel wel positief geschreven over de gouverneurs – wat althans vooroorlogs vooral veel zegt over censuur en zelfcensuur. Enkele gouverneurs werd zelfs door hun eigen ministerie een gebrek aan tact werd verweten (Kikkert, Esser). Een paar koloniale gouverneurs kwamen in heftig conflict met de lokale elites (in het bijzonder Wagner en De Jong), maar zo ook de Statuutaire gouverneur Debrot, nota bene een landskind en zelf behorend tot die elite. De twee laatste Nederlandse gouverneurs onder het Statuut, Struycken en Speekenbrink, werd verweten dat zij de overgang naar een postkoloniale ambtsvervulling niet goed zouden hebben weten te maken. Wellicht waren Fruijtier, Wouters en Kasteel toch de meest bekritiseerde gouverneurs. Dat kan niet los worden gezien van de bijzondere tijd waarin zij het ambt vervulden. Fruijtier zag Willemstad overmeesterd door Venezolaanse rebellen, Wouters en Kasteel dienden tijdens de Tweede Wereldoorlog, een tijd van grote spanningen en ongewoon ruime bevoegdheden voor de gouverneur.

Waardering van Haagse zijde was evenmin vanzelfsprekend. Al werd alle gouverneurs uiteindelijk eervol ontslag verleend en ontvingen zij hoge koninklijke onderscheidingen, bekend is dat het functioneren van Kikkert, De Rouville en Fruijtier zeer kritisch werd beoordeeld, wat hun ontslag bespoedigde. De Rouville werd pas na lang aarzelen een ‘eervol’ ontslag verleend.

De vraag is uiteraard op welke criteria het functioneren werd beoordeeld. Al te autoritair gedrag werd allens minder acceptabel en voor zover conflicten daarmee samenhangen maakte een gouverneur zich ook in Den Haag niet populair. Den Haag verwachtte echter wél krachtadig en efficiënt optreden, wat mogelijk op de eilanden niet altijd even positief werd gewaardeerd. Het lastigst werd het waar Nederlandse belangen niet strookten met Antilliaanse, bij voorbeeld in het eeuwige Haagse streven de kosten te verminderen; daar zal een ondernemende gouverneur zich vaak tussen twee vuren hebben gevoeld.

Het is nauwelijks doenlijk achteraf een gefundeerd oordeel te vellen over de effectiviteit van de gouverneurs. We kunnen vaststellen dat alle pre-Statuutaire gouverneurs erin slaagden de openbare orde van het koloniale systeem te bewaren – dat is een verdienste waarover verschillend geoordeeld kan worden. Voor het overige waren de formele middelen van de gouverneur dan wel groot, zijn daadwerkelijke macht was toch beperkt. Treffend werd dit duidelijk op terreinen als economische ontwikkeling (niets lukte vóór eindelijk ‘de olie’ kwam), de relatie met Venezuela (die volstrekt afhankelijk bleef van de sterk wisselende

opstelling van Caracas), oorlogsdreiging (in de Tweede Wereldoorlog was de gouverneur volkomen afhankelijk van de geallieerden), de interne sociale verhoudingen (die sterk gepolariseerd bleven, zelfs al wilde de gouverneur wel anders), of de onderlinge samenhang van de eilanden (die nauwelijks te sturen en niet te behouden bleek).

Als gezegd werd onder het Statuut de formele positie van de gouverneur meer ambivalent, doordat hij zowel vertegenwoordiger van de Kroon als hoofd van de landsregering was. Dat vergde al veel van zijn persoonlijk gewicht en diplomatieke vermogens. Het werd bepaald niet eenvoudiger toen vanaf 1962 de gouverneur altijd een landskind was. Dit netelige krachtenveld werd, als gezegd, nog ingewikkelder toen Den Haag in 1997 de status van de eigen vertegenwoordiger op de eilanden sterk opwaardeerde. Kennelijk was de Nederlandse regering niet helemaal tevreden met de rol die de gouverneur voor *Nederland* speelde. De oplossing was staatrechtelijk niet fraai en men mag veronderstellen dat dit besluit de toen zittende gouverneur, Saleh, noch zijn opvolger Goedgedrag veel plezier heeft gedaan.

Feit is dat toen Saleh onlangs, lang na zijn terugtreden, een ideaalbeeld van de gouverneur als bemiddelaar tussen vele partijen – waaronder Den Haag – omschreef, reacties vanuit de Nederlandse bestuurlijke wereld toch duiden op het verlangen in de gouverneur primair een preventief en repressief controleur te zien. Ten onrechte, kan met enig recht worden tegengeworpen. Feit is dat de in 1954 vastgelegde ambivalentie nooit is weggenomen en waarschijnlijk sindsdien slechts is versterkt. De vaststelling van de effectiviteit van de gouverneur is daarmee ook afhankelijk geworden van de prioriteiten van de beoordelaar.

Afhankelijkheid en vergetelheid?

De gouverneur-generaal van Nederlands-Indië, zo schreef Jan Blokker eens, was toch een beetje een ‘deftige filiaalchef, die zich op alle relevante beleidspunten moest houden aan wat kabinet en ministers in patria hadden uitgestippeld’. Als de ‘GG’ van de gigantische Indische archipel al zodanig kleinerend wordt aangeduid, hoe moeten we dan de gouverneur van de Nederlandse Antillen typeren?

Het in de aanhef aangehaalde kwatrijn van Debrot weerspiegelt een sterk gevoel van relativering van het eigen ambt en ook wel het eigen belang. In Debrots geval spreekt hieruit, naast een hem kenmerkend levensgevoel, wellicht ook wel een zeker gebrek aan plezier in het ambt. Hoe dat zij, zijn verfrissende zin voor relativering kenmerkte ook enkele van zijn opvolgers, waaronder zeker ook Goedgedrag, die waarschijnlijk wel (hadden) kunnen glimlachen om Blokkers boutade – anders, vermoedelijk, dan vrijwel al Debrots voorgangers.

Blokker heeft gelijk dat geen gouverneur ooit de hoogste baas was. Altijd was hij afhankelijk van Den Haag: eerst de vorst, later de Kroon. Maar binnen die marges had hij wel ruimte een eigen invulling te geven, wat de een met meer kracht, creativiteit en succes deed dan de ander. En wat Debrots ‘vergetelheid’ betreft – ach, tenminste zijn deze dertig gouverneurs daaraan nu gezamenlijk ook in geschrifte even onttrokken.

Verantwoording

Het kwatrijn 'De galerij' van Cola Debrot is opgenomen in zijn *Kwatrijnen uit Fort Amsterdam* (*Verzameld werk*, dl. 2, p. 96). De eerste twee paragrafen van deze inleiding zijn voornamelijk ontleend aan Oostindie en Klinkers 2001, I:14-21; II:276-98; en III:396-400; en Oostindie 2006:23-8. De derde en vierde paragraaf ('Profielen' en 'Optreden') zijn voornamelijk ontleend aan de voor dit boek geschreven portretten, voorts aan Oostindie en Klinkers 2001. De lezing van Saleh en de aansluitende discussie vond plaats aan de Universiteit van Utrecht, op 17-4-2008. De in de slotparagraaf aangehaalde kwalificatie 'deftige filiaalchef' gebruikte Jan Blokker sr. in *NRC Handelsblad*, 15-2-2008.

Wim Renkema
Slavernij en koloniale experimenten, 1815-1866
Wim Renkema